

Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri

Geliş Tarihi: 16/09/2019

Kabul Tarihi:18/12/2019

Atıf Bilgisi: Şanal, Enes; “Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri ”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, c.2, S.2, Aralık 2019, ss. 196-213.

Enes ŞANAL*

Öz

İber Yarımadası'nın Müslüman tarafından fethedilmesinden önce Hristiyan hâkimiyeti altındaki bu coğrafyada Yahudiler baskı ve tahakküm altında yaşamaktaydı. Vizigotlar devrinde Katolik inancını benimsemek ya da ülkeyi terk etmek arasında tercihe zorlanan Yahudiler kimi rivayetlere göre bölgenin Müslümanlarca fethini olumlu karşılamışlardı. İslam fethiyle birlikte Endülüs coğrafyası büyük bir değişim yaşadı. Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşamasını sağlayan Müslüman devlet ricali, aynı zamanda gayrimüslimleri tolerans ve hakkaniyet umdelerine sıkı sıkıya bağlı İslami bir anlayışla yönetiyordu. Bunun sonucunda Endülüs'teki gayrimüslimler hemen her alanda özgürce faaliyet göstermişlerdi. Bu çalışma, İslam hâkimiyeti altında yaşayan Endülüs gayrimüslimlerinin siyasi, sosyal ve kültürel yaşama katılımları ve Endülüs medeniyetinin gelişmesinde farklı sahalarda göstermiş oldukları yararlılıklar hakkında malumat vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İspanya, Gayrimüslim, Convivencia, Yahudi, Hristiyan, Sakâlibe.

Political and Sociocultural Activites of Andalusian Non-Muslims

Abstract

The Jews used to live under the tyranny of the Christian command on the Iberian Peninsula before its conquest by the Muslims. Having been forced to make a choice between converting to Catholicism or leaving the country during the rule of Visigoths, the Jews have been reported by some to have welcomed the Muslim conquest of the land. With the Muslim conquest, the Andalusian geography underwent vast amount of change. The Muslim government, which enabled the Muslims, Christians and Jews to live together, was also governing the non-Muslims with fair and tolerant Islamic mentality. As a result, the non-Muslims were freely active in almost all domains. This study aims to provide an insight into the participation of non-Muslims in the political, social and cultural activities and the progress the Andalusian civilization has shown in various fields.

Keywords: al-Andalus, Spain, non-Muslim, Convivencia, Jew, Christian, al-Saqaliba.

* Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Orcid No: 0000-0001-7603-490X, e-mail: enes.sanal91@gmail.com

Giriş

Endülüs'te gayrimüslimlerin yaşamlarını sürdürmeleri için İslam idaresi altında birtakım görev ve sorumlulukları yerine getirmeleri gerekmekteydi. "Zimmet Akdi" İslam hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerin himayesi için yapılan bir antlaşmaydı. Zimmet tabiri gayrimüslimlerin İslam hâkimiyeti altında himaye edilmelerini sağlayan antlaşmaya verilen ad olup bu antlaşmayı yapan gayrimüslimlere ise zimmî adı verilmekteydi¹. Zimmîlik çoğunlukla sulh antlaşmasıyla yahut harpta mağlup olarak Müslüman idarenin yönetimini kabul etmek şeklinde gerçekleşmekteydi². *Zimmet Antlaşması* başka bir deyimle *Daimi İkâmet Antlaşması* gayrimüslimlere cizye ve harac ödemek şartıyla Müslüman topraklarında devamlı yaşama hakkı tanıyordu³. Cizye veren gayrimüslimler askerlikten muaf oldukları gibi cihada katılmaktan da muaf tutuluyorlardı⁴.

İslam medeniyetinde Müslüman-gayrimüslim ortak yaşamının ilk örneği Hz. Muhammed yaşarken ortaya çıkmış ve gayrimüslimlere karşı güdülecek siyaset de İslam'ın temel esaslarına dayandırılmıştı. Endülüs'ün fethinden sonra Vizigot Devleti'nin sonndan bir önceki kralı Witiza'nın oğulları babalarından kalmış olan şehirlerle alakalı olarak Tarık b. Ziyad ile antlaşma yapmışlardı⁵. Ayrıca Emevîlerin Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr, azatlısı Tarık ile beraber Endülüs'ü fethedip halife emriyle Dımaşk'a dönerken Endülüs'ün ilk valisi olan Musa'nın oğlu Abdülaziz b. Musa da güney bölgesinin yerel yöneticisi Theodomiros ile antlaşma yapmıştı. İddiaya göre Theodomiros Levante şehrinin hükümdarıydı⁶. Bu antlaşma 713 yılı Nisan (h. 94 - Recep) ayında imzalanmış olup Tudmir (Theodomiros) Antlaşması olarak bilinmektedir⁷. Antlaşma metninde şu ifadeler yer almaktadır:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla... Abdülaziz'den Theodomiros'a..."

Theodomiros barışı kabul etmiş; bunun karşılığında kendisine Allahın ahdi ve zimmeti verilmiştir. Üzerine ittifak edilen şartlara uyduğu sürece onun ve onun idaresindeki herhangi bir Hristiyanın malına dokunulmayacak; kendileri, çocukları ve kadınları öldürülmeyecek, esir edilmeyecek; dinlerini yaşama konusunda herhangi bir engellemeyle karşılaşmayacaklar, kiliselerine dokunulmayacaktır..."⁸.

İki yönetici arasında imzalanan bu antlaşmayla Endülüs'te Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ortak yaşama anlayışı ilk defa gündeme geldi. Kimi araştırmacılar bu antlaşmanın bir arada yaşama kültürünün Endülüs'teki ilk örneklerinden olduğunu iddia etmektedir⁹. Tudmir Antlaşması'ndan başka Müslümanlarla Endülüs'ün meskûn halkı arasında benzer antlaşmalar da yapıldı. Ancak Tudmir Antlaşması Endülüs'te bir arada yaşama kültürünün (Convivencia)¹⁰ temelini oluşturan antlaşmadır.

1. Endülüs'te Gayrimüslim Unsurlar ve Siyasi Faaliyetleri

İslam fethi öncesi İber Yarımadası'nda Hristiyan ve Yahudi unsurlar yaşıyordu. Fetih sonrası Endülüs'ün demografik yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Üç farklı din ve birçok etnik

¹Gülnehal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı 1-4, 1987, s. 117.

²Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011, s. 50.

³Şemsettin Ulusal, *İslam Hukukunda Uluslararası Antlaşmalar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 55-56.

⁴Alejandro Garcia Sanjuan, "Tolerancia, Convivencia y Coexistencia en al-Andalus, Mito o Realidad?", *Desperta Ferro*, sayı 7, s. 43.

⁵Mehmet Özdemir, "Gayrimüslimlerin Dini Hayatları Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIII, 1992, s. 209.

⁶Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, Ankara, 1. Baskı, 1990, s. 48.

⁷Charles Tieszen, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Leiden, 2013, s. 28.

⁸Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, s. 67.

⁹Hazar İbdah, Lawrence Woods, "Learning from al-Andalus", *Interreligious Insight*, 2004, s. 2.

¹⁰Convivencia tabiri 711-1492 yılları arasında Endülüs'te Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında gerçekleşen siyasal, sosyal, iktisadi, dini ve kültürel etkileşimi ifade eden bir terimdir. Bkz. Enes Şanal, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

unsurun bir arada yaşamaya başladığı kozmopolit bir ülke olan Endülüs'teki Yahudiler ve Hristiyanların yanı sıra Sakâlibe hakkında malumat verilecektir.

1.1. Yahudiler

Endülüs toplumunun en önemli gayrimüslim unsurlarından birisi olan Yahudiler, İber Yarımadası'nda İslam öncesi dönemde Hristiyan idareciler tarafından kötü muameleye maruz kalmış, İslam fethiyle beraber büyük bir özgürlük ortamına kavuşmuşlardı. Öyle ki Vizigotlar devrinde Yahudilere karşı dini baskı sonucunda Fas bölgesine kaçan birçok Yahudi de İslam fethiyle beraber Endülüs'e geri dönmüştü¹¹.

Endülüs Yahudileri için kaynaklarda *el-Yehud*, *el-Zimmîyyun*, *el-İslamîyyun* gibi ifadeler kullanılmaktaydı¹². *el-İslamîyyun* söylemi daha ziyade İslam dinine geçmiş Yahudileri ifade etmek için kullanılmış, Yahudiler ise kendilerini *Sefarad/Sefardim* olarak adlandırmışlardı¹³. Endülüs Yahudileri cemaat halinde bir örgütlenmeye gitmişlerdi. Bu cemaatlerin liderlerine *Nasi* ve *Nagid* gibi unvanlar verilmekteydi. “Başkan, lider, komutan, yönetici” gibi anlamlar ihtiva eden *Nasi* kelimesi, Tevrat içerisinde zikredilen bir tabir olup Romalılar devrinde Filistin'deki Yahudi cemaatinin başı olarak görülmekteydi¹⁴. Endülüs'te önde gelen devlet adamlarından Yahudi Hasday b. Şaprut, Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman tarafından *Nasi* olarak atanınca Yahudiler özerk bir cemaat yapısına kavuşmuş oldular. *Nagid* tabiri ise “nüfuz ve güç sahibi, zengin adam” anlamına gelen bir kelime olup Tevrat'ta “saray başkanı, haznedar, ordu komutanı” gibi anlamlarda kullanılmış ve zamanla İslam hâkimiyeti altında yaşamakta olan Yahudilerin cemaat başkanı anlamına gelecek şekilde kullanılmıştı¹⁵. XX. yüzyılın önde şarkiyatçılarından olan Goitein, *Nagid* unvanının *Reisü'l-Yehud* yani “Yahudilerin başkanı” anlamında da kullanıldığını belirtmektedir¹⁶. Yine o, *Nagid* unvanının ilk kez XI. yüzyılda Tunus hükümdarı Badis ve oğlunun doktorluğunu yapmış olan Abraham b. Ata'ya verildiğini iddia etmektedir¹⁷. XI. yüzyıldan itibaren *Nagid* unvanının *Nasi* unvanının yerine kullanıldığı bilinmektedir¹⁸. *Nagid* kendi cemaatiyle ülke idaresi ve toplum arasında bir köprü vazifesinde olup, polis ve vergi memurunun görevlerini üstlenmesinin yanında Yahudi din mahkemesinin hükümlerini gerçekleştirirdi¹⁹. Yahudiler Endülüs toplumunda diğer dini ve etnik gruplarla beraber yaşamakla beraber Kurtuba, Tuleytula, Gırnata ve diğer şehirlerde “*Juderias*” adlı yerlerde de yaşam sürüyorlardı²⁰.

İslam fethi öncesi İber Yarımadası'nda Yahudilere karşı Hristiyan devlet ricali tarafından gösterilen hasmane tutum, Endülüs'ün tekrar Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra da devam etmişti. Nitekim X. Alfonso döneminde Yahudi karşıtı düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelere göre Yahudilere dinlerini yaymaları, Hristiyanlarla aynı sofrada oturmaları, birliktelikte bulunmaları ve onları eğitmeleri de mümkün olmayacaktı²¹. Hristiyan İspanya'da yaşayan Yahudilerden Hristiyan olmaya zorlanan Yahudilere “yan kesici, lanetlik, cehennemlik” anlamlarına gelen ve İspanyolca “domuz” kelimesinden türetilmiş olan *Marrano* adı verilmekteydi²². Hristiyan hâkimiyeti altındaki yaşamlarının aksine Endülüs Yahudileri tarihleri boyunca özgürlük ortamında Müslüman hoşgörüsü

¹¹ Yom Tov Assis, “The Jews of the Maghreb and Sepharad: A Case Study of Inter-Communal Cultural Relations Through the Ages”, *El Presente*, c. II, 2008, s. 11.

¹² Sinan İlhan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 34.

¹³ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 34.

¹⁴ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 184.

¹⁵ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 185-186.

¹⁶ Shelomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society*, c. II, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971, s. 23.

¹⁷ Goitein, *A Mediterranean.*, s. 24.

¹⁸ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 186.

¹⁹ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 191.

²⁰ Sanjuan, “Tolerancia, Convivencia.”, s. 43.

²¹ Mehmet Özdemir, “Hristiyan İspanya'da Yahudi Aleyhtarlığı (VI-XIV. Yüzyıllar)”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum)*, Ankara, 2012, s. 248.

²² Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 128.

altında yaşamışlardı. Bu hoşgörü Yahudilere büyük bir nüfuz kazandırmış ve onların “Altın Çağ” yaşamlarında ana etken olmuştur.

Yaklaşık sekiz asır İslam hâkimiyeti altında kalan Endülüs coğrafyasında bu süre zarfında birçok İslam devleti hüküm sürmüştü. VIII-XV. yüzyıllar arasında, gayrimüslimler Müslüman devlet ricalinin göstermiş olduğu hakkaniyet ve hoşgörü anlayışının sayesinde siyasi, dini, kültürel ve iktisadi yaşamda özgürce faaliyet göstermişlerdi. Diğer bölgelerle kıyaslandığında Endülüs'teki gayrimüslimlerin devlet mekanizmasında daha etkin bir rol oynadığı göze çarpmaktadır. Bu minvalde Endülüs devlet idaresinde görev almış en önemli Yahudi devlet adamları hakkında genel malumat vereceğiz.

Hasday b. Şaprut (ö. 975): Aslen Yahudi olan Hasday b. Şaprut 910 yılında Kurtuba şehrinde doğdu. Sâid el-Endelüsî kendisinden “Hasday b. Şebrut el-İsraîlî” adıyla bahsetmektedir²³. Çocukluğunda iyi bir tahsil gören Hasday b. Şaprut daha sonraları tıp ve fizik sahalarında kendisini geliştirmekle kalmadı aynı zamanda Arapça ve Latince öğrendi²⁴. 940 yılında Endülüs sarayına giren Hasday b. Şaprut Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın (912-961) itimadını kazanıp, tıp alanındaki mahirliği sayesinde halifeye yakınlaştı. Ortaçağ'ın en önemli Müslüman müelliflerinden İbn Ebû Usaybia, Hasday b. Şaprut'a halifenin özel doktorluğu görevi tevdi edildiğini zikretmektedir²⁵.

Zamanla devlet içerisinde nüfuzunu artıran Hasday b. Şaprut III. Abdurrahman'ın kendisine itimadının bir nişanesi olarak bazı devletlere elçi olarak gönderilmişti. Barselona şehri idarecisi Sunyer'e elçi olarak gönderilmesi onun ilk elçilik görevi olarak kabul edilmektedir²⁶. Sonraki elçilik görevinde ise 955 yılında Leon Kralı III. Ordone'nun Endülüs'e elçi göndermesinden sonra III. Abdurrahman tarafından Leon Krallığı'na gönderilen Hasday b. Şaprut dostluk antlaşmasının şartlarını krala iletmişti²⁷. Bunun haricinde diğer Leon kralları Ramiro ve Sancho ile de görüşmeler yaptı.

Hazar Kralı Yahudi Yosef'e mektup yazan Hasday b. Şaprut kendisini Endülüs'ün dış ticaret işlerini yürüten kişi olarak tanıtmıştı²⁸. Mektubunda Endülüs'ün yer altı ve yer üstü zenginliklerinden bahseden Hasday b. Şaprut burada “bizim yurdumuz” ve “hükümdarımız” gibi ifadeler kullanarak Endülüs devlet idaresine bağlılık duyduğunu da göstermişti²⁹.

O devirde Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında diplomatik bir yakınlık meydana geldi. Bizans İmparatoru VII. Konstantin (913-959), Halife III. Abdurrahman'a başta Dioscorides'in Grekçe tıp eseri *De Materia Medica* olmak üzere birçok hediyeler göndermişti³⁰. Halifenin bu eseri tercüme ettirmek istemesiyle beraber Hasday b. Şaprut eseri Arapça'ya tercüme etmiş ve eser Endülüs'te tıbbın ilerlemesinde önemli rol oynamıştı³¹. Eserde tıp ilminin haricinde bitkilere dair birtakım malumat da mevcuttu³². Ayrıca Hasday b. Şaprut'un VII. Konstantin'in eşine İbranice bir mektup yazdığına dair de malumat bulunmaktadır³³.

Tıp alanında mahir olan Hasday b. Şaprut'un sahadaki hizmetleri bununla sınırlı değildi. Leon Krallığı'ndan el-Gordo (Şişman) lakabıyla bilinen I. Sancho obezite rahatsızlığı çekiyordu. Rivayete

²³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 23.

²⁴ Vivian V. Mann, Thomas Glick, Jerrilynn D. Doods, *Convivencia Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*, New York, 1992, s.16.

²⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâ'ti'l-Elubbâ*, Tahkik: Nizar Rıza, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1965, s. 498.

²⁶ Roger Collins, *Caliphs and Kings: Spain, 796-1031*, Malden, 2012, s. 176.

²⁷ Özdemir, *Siyasi Tarih.*, s. 137.

²⁸ Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, c. I, Illinois, 2001, s. 29.

²⁹ Özdemir, *Siyasi Tarih.*, s. 121.

³⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ.*, s. 494.

³¹ Moshe Perlmann, “Hasdây b. Shaprût”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. III, Leiden, Londra, 1986, s. 259.

³² Said Abdullah Salih el-Beşerî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fî Asrîl Hilafe fî el-Endelüs*, Camiatü'l Ümmü'l Kura, Mekke, 1997, s. 70.

³³ Raymond P. Scheindlin, “el-Yehud fî İsbanya el-Muslime”, *el-Hadaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye fî'l-Endelüs*, (ed. Selma el-Hadra el-Ceyyusi), c. I, Dirasatü'l-Mektebetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1999, s. 304.

göre büyükannesi I. Sancho'nun obezite tedavisi için Hasday b. Şaprut'tan yardım talep etti³⁴. Ortaçağ Hristiyan İspanya'sının en önemli tarihçilerden olan Toledo başpiskoposu Rodrigo Jiménez de Rada, amcasının I. Sancho'ya Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman'dan bu şişmanlığın nasıl tedavi edilebileceği hususunda yardım istemesini tavsiye ettiğini zikretmektedir³⁵. Rodrigo Jiménez de Rada'nın şahadetine göre yardım talebinin üzerine I. Sancho Kurtuba'ya gitmiş, burada hoş bir karşılama sonrasında tedavi edilmiş ve böylece eski çevikliğine ve soğukkanlılığına geri dönmüştü³⁶. Hristiyan İspanya'da I. Sancho'nun rahatsızlığına çare bulunamamış olması ve Endülüs'ten yardım talep edilmesi esasen bu devirde Endülüs'ün tıp sahasında ne denli ileri seviyede olduğunu göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Hasday b. Şaprut devlet idaresi ve ilmi faaliyetlerde bulunmasının yanında *Nasi* unvanı alarak Endülüs Yahudilerinin her türlü gelişmesine destek oldu. Meşhur bilim tarihçisi George Sarton'a göre Hasday b. Şaprut sayesinde İsrail'in entelektüel merkezi Babil'den Kurtuba'ya taşındı³⁷. Meyer Kayserling ise Hasday b. Şaprut'un dönemini Yahudi kültür tarihinin parlamasının başlangıcı olarak kabul etmektedir³⁸.

Yakub İbn Djau (ö. 1000): Endülüs'te devlet idaresine yakın olmuş şahsiyetlerden birisi de Yakub İbn Djau idi. Ortaçağ'ın en önemli İbranice kaynaklarından olan *Sefer ha-Kabbalah* adlı eserinde Abraham İbn Daud, Yakub İbn Djau'nun kardeşi Yusuf b. Djau ile birlikte ipek üretimi ve satışıyla uğraştığından bahsederek Endülüs Emevî Halifesi II. Hişam'ın (976-1010) yanı sıra vezir el-Mansur ve İbn Ebû Amîr gibi devlet adamlarına hediyeler takdim ettiğini zikretmektedir³⁹. Zaman içerisinde devrin veziri el-Mansur'a yakınlaşan Yakub b. Djau sonraları "Nasi" olarak atandı. Ortaçağ Yahudi tarihçiliğinin öncü isimlerinden Ben-Sasson Yakub'un bu neviden liderliğe atanan ilk Yahudi olduğunu ifade etmektedir⁴⁰. Ancak Hasday b. Şaprut'un daha önceleri buna benzer bir liderliği elde ettiği de unutulmamalıdır. Elde ettiği makam ve itibar sayesinde nüfuz kazanan Yakub İbn Djau kölelere sahip olmuş ve birçok âlimi himaye etmiş önemli bir şahsiyetti.

İsmail b. Nagrila (ö. 1056): Endülüs'te devlet idaresinde görev alan gayrimüslimler arasında en nüfuzlu şahsiyetlerden birisi olan Yahudi asıllı İsmail b. Nagrila 933 yılında dünyaya geldi. İbn İzârî kendisinden *İsmail b. Negzala* şeklinde bahsetmektedir⁴¹. Genç yaşlarda iyi bir tedrisattan geçen İsmail b. Nagrila Arapça, Latince ve Berberice öğrendi⁴². Abraham İbn Daud'un şahadetine göre İsmail b. Nagrila Müslümanların eserlerini ve dillerini iyi biliyordu⁴³. Farklı alanlarda meziyet sahibi olan İsmail b. Nagrila âlim, şair, gramerci ve hahamdı⁴⁴. Mantık, felsefe, astronomi ve matematik alanlarında kendisini geliştirdi⁴⁵. Malakka şehrinde bulunduğu sırada bir kadının Gırnata emiri Habus b. Maksin'e yazacağı mektup için kendisinden yardım istemesiyle mektubu yazmıştı. Emir'in veziri Ebû'l-Abbas b. el-Arif'in yazıyı beğenmesiyle İsmail b. Nagrila'ya hizmetinde çalışma teklifinde bulunulmuş, İsmail b. Nagrila da bu teklifi kabul ederek Gırnata'ya gidip Zîrî Devleti (1013-1090) hizmetinde çalışmaya başlamıştı⁴⁶.

³⁴ Michael Barry, *Homage to Al-Andalus: The Rise and Fall Islamic Spain*, Dublin, 2016, s. 83.

³⁵ Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de los Hechos de España*, Alianza Editorial, Madrid, 1989, s. 200.

³⁶ Rada, *Historia de los.*, s. 200.

³⁷ Ahmed İsa, *Müslümanların Rönesansa Katkısı*, (çev. Emre Miyasoğlu), Mahya Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54.

³⁸ Meyer Kayserling, "Hasdai Abu Yusuf Ibn Shaprut", *The Jewish Encyclopedia*, c. VI, New York, Londra, 1905, s. 249.

³⁹ Abraham İbn Daud, *Sefer ha-Kabbalah*, (İspanyolca'ya çeviren: Jaime Bages Tarrida), Granada, 1922, s. 53-54.

⁴⁰ H. H. Ben-Sasson, "The Flowering of Centralized Leadership and the Rise of Local Leadership", *A History of the Jewish People*, (ed. H. H. Ben-Sasson), Harvard University Press, Cambridge, 1976, s. 429.

⁴¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. III, Darü'l-Kitabü'l İlmîyye, Tahkik: G. S. Colin, Levi Provencal, Beyrut, 2009, s. 264.

⁴² Mann, Glick, Doods, *Convivencia Jews.*, s. 19.

⁴³ Abraham İbn Daud, *Sefer ha.*, s. 56.

⁴⁴ Ross Brann, "Ibn Naghrela Samuel", *The Islamic Civilization*, (ed. Josef W. Meri), c. I, New York, 2006, s. 361.

⁴⁵ İsmail Hakkı Ünal, Nesimi Yazıcı, Mehmet Özdemir, *İslam Kültüründe Hoşgörü*, Ankara, 2015, s. 101.

⁴⁶ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 82.

Zîrî Devleti'nde 1021 yılında Habus idareyi ele alınca İsmail b. Nagrila'nın konumunu yükseltmişti. Zîrî Hanedanı'nın son emiri Abdullah b. Bulukkîn, sürgündeyken kaleme aldığı *et-Tibyân* adlı eserinde İsmail b. Nagrila'da mal toplama hırsının açıkça görüldüğünü zikretmektedir⁴⁷. İbn İzarî emirin ona vezirlik ve buna ilaveten kâtiplik görevlerini tevdi ettiğini zikretmektedir⁴⁸. İslam dünyasında ilk Yahudi vezir olarak kabul edilen İsmail b. Nagrila'dan Sâid el-Endelüsî şu sözlerle bahsetmektedir:

“Granada meliki Emir Badîs b. Hayyus es-Sinhâci'nin hizmetinde çalışan ve devleti idare eden İbnü'n-Nağrîle denen İsmail b. Yûsuf el-Kâtib vardır.”⁴⁹

İsmail b. Nagrila 1027 yılında Nagid unvanı almıştı. Kimi araştırmacılara göre bu unvanla birlikte İsmail b. Nagrila Endülüs'te yaşayan bütün Yahudilerin liderliği konumunu elde etmişti⁵⁰. İsmail b. Nagrila Endülüs'teki dindaşlarını himaye ediyordu. Nitekim İbn Hazm ile dinini ve Yahudileri savunmak için fikri tartışmalar yaşaması buna bir örnek teşkil etmektedir⁵¹. Talmud'a İbranice bir giriş yazan İsmail b. Nagrila gramer alanında da başta *Riches* olmak üzere yirmi iki eser hazırlamıştı⁵².

Endülüs'te yaklaşık sekiz asırlık İslam hâkimiyet devrinde devlet mekanizması içerisinde görev almış gayrimüslimler arasında İsmail b. Nagrila çok önemli bir simadır. Zira İslam âleminde gayrimüslimlerin devlet mekanizmasında elçilik, kâtiplik ve buna benzer görevleri elde etmiş olmalarına karşı, Endülüs'te vezirlik gibi hükümdardan sonra en önemli makamı Yahudi bir şahsiyetin elde etmiş olması dikkate şayan bir vakadır.

Yusuf b. Nagrila (ö. 1066): İsmail b. Nagrila vezirliği sırasında kendisinden sonra oğlunu yerine geçirmek için hazırlıklar yapmıştı. Yusuf b. Nagrila iyi bir tahsil görüp Yahudilik ve şiir alanlarında kendisini yetiştirmişti⁵³. İsmail b. Nagrila vezirlik makamını oğluna verdiğinde Yusuf b. Nagrila genç yaşta idi.

Vezir olduktan sonra günden güne devlet içerisinde nüfuzunu artıran Yusuf b. Nagrila'nın zamanla üstünlük iddiası anlamına gelebilecek tavırlar içerisinde bulunduğu ve Müslüman bir devletin vezirinin yapmasının uygun olmadığı halde sarayda partiler verdiğine dair malumat mevcuttur⁵⁴. Yahudi tarihinde önde gelen araştırmacılardan olan Mark R. Cohen onun hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Yahudi vezir Yusuf Müslümanlara patron gibi davranmakta, tebaanın İslam karşısında mütevazı - gerçekte aşağılanmış- duracağına dair antlaşmayı ihlal etti.”⁵⁵

Kazandığı büyük güç sayesinde Yusuf b. Nagrila'nın bulunduğu makamı suistimal ederek İslam dinine ve kutsallarına karşı istihza edici söylemler içerisine girmesi Endülüs'te gerek devlet ricalinde gerekse halkta hoşnutsuzluk yarattı. Ayrıca onun Zîrî Devleti hükümdarı Badîs b. Habbus'un veliahdı olacağı tahmin edilen Bulukkîn'in zehirlenmesine ve daha sonra bir Yahudi devleti kurmak amacıyla yer tahsisi şartıyla el-Meriyeye emiri Tucibî'ye Gırnata şehrini teslim ettirmeye razı olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır⁵⁶. Berberiler Yahudileri tedip etmek için kumpas hazırlıklarına koyuldu⁵⁷. Yusuf b. Nagrila'nın İslam dinini sahte bir din olarak telakki etmesi ve Kur'an-ı Kerim ile alay eden

⁴⁷ Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, (The Tibyan: Memoirs of Abdullah b. Buluggin Last Zirid Amir of Granada), (çev. Amin Tibi), Brill, Leiden, 1986, s. 55.

⁴⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib.*, c. III, s. 264.

⁴⁹ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem.*, s. 220.

⁵⁰ Ross Brann, *Power in the Portrayal*, New Jersey, 2002, s. 25.

⁵¹ Baer, *A History of the Jews.*, s. 32.

⁵² Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1990, s. 275.

⁵³ Mann, Glick, Doods, *Convivencia Jews.*, s. 19.

⁵⁴ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 103.

⁵⁵ Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağ'da Yahudiler*, (çev. Ahmet Fethi), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 222.

⁵⁶ Cumhur Ersin Adıgüzel, “Zirîler”, *TDVİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2013, s. 462.

⁵⁷ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, Londra, 1913, s. 652.

sözleri sebebiyle Elbiralı Ebu İshak öncülüğündeki Müslümanlar tarafından 1066 yılında saldırıya uğramıştır⁵⁸. Yusuf b. Nagrila yüzünü kömürle karartmış halde bir evde yakalanıp öldürüldü⁵⁹.

İsmail b. Nagrila ve Yusuf b. Nagrila'nın elde ettiği vezirlik makamına gelmiş olan başka Yahudi devlet adamlarının da olduğu rivayet edilmektedir. Nitekim Sarakusta emiri Tucibiler hizmetine giren *Ebû'l-Fadl Hasday b. Hasday*'ın el-Mu'temin'in vezirliğini yaptığına dair iddia mevcuttur⁶⁰.

1.2. Hristiyanlar

Hristiyanlar Endülüs toplumunda çok önemli bir yere sahipti. Kaynaklarda Endülüs'te İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar için “Nasranî”, “Rumî” ve “Mesihî” gibi ifadeler zikredilmektedir⁶¹. Endülüs'ün fethinden önce bölge Hristiyan hâkimiyeti altındaydı. İslam fethinden sonraki asırlarda Endülüs'te Reconquista Hareketi aşamalı olarak başarılı olmuş ve Müslüman hâkimiyeti altındaki topraklar yeniden Hristiyan hâkimiyeti altına girmişti. Endülüs toplumunun da önemli bir kısmını oluşturan Hristiyanlar yaşamın her alanında aktif bir rol oynamışlardı.

Endülüs'te İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar tıpkı Yahudiler gibi müşterek hareket eden organize bir yapıda yaşıyorlardı. Hristiyanların kendi aralarında seçmiş oldukları ve devlet nezdinde onları temsil edecek olan liderlere *Kûmis* (Latince: Comes) adı verilmekteydi⁶². *Kûmis* kelimesi Latince “kont, âmir, hâkim” gibi anlamlar ihtiva eden Comes kelimesinin Arapçaya dönüşmesiyle oluşmuş olup terim anlamı olarak Endülüs'teki Hristiyan azınlıkların lideri daha sonraki tarihi süreçlerde ise bahsedilen Hristiyanların önde gelenleri için kullanılan bir tabirdir⁶³. *Kûmis* seçimi belirli bir kural dâhilinde yapılıyordu. Buna göre zimmiler adayları seçiyor, emir ve halife ise belirlenen kişinin tayin işini gerçekleştiriyordu⁶⁴. *Kûmis*lerin dindaşlarına ve devlet ricaline karşı birtakım sorumlulukları vardı. Görevleri arasında *Müstahric* olarak dindaşlarından vergi toplamak vardı⁶⁵. Elçilerin kabul edilmeleri, tercümanlık gibi görevlere ek olarak *Kûmis* Hristiyanların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda yargıçlık görevini ifa ediyordu⁶⁶.

*Kûmis*lik makamının Endülüs'te ne zaman ortaya çıktığına dair Endülüs müelliflerinin eserlerinde bazı malumat bulunmaktadır. İbnü'l-Kutiyye Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın Vizigot prensi Artibas'ı Endülüs'teki Hristiyanların cemaat lideri olarak görevlendirdiğini zikretmektedir⁶⁷. Kurtuba şehri ve çevresinde mülkleri olan Artibas Vizigot Kralı Witiza'nın oğluydu⁶⁸. Bazı tarihçiler Artibas'ın Endülüs'teki ilk *Kûmis* olduğunu ileri sürmüşlerdir⁶⁹. Endülüs'te Hristiyanları temsil eden *Kûmis* zaman içerisinde güç kazanmıştı. Endülüs Emevî Devleti hükümdarı I. Hakem devrinde *Kûmis* olan Rebi b. Teodolfo'nun vergi toplarken sadece Hristiyanların değil aynı zamanda Müslümanların da vergilerini toplaması dikkate şayan bir olaydır⁷⁰.

Endülüs'te Hristiyanların Müslüman Araplarla etkileşimi sonucunda ortaya yeni bir topluluk çıkmıştı. *Mozaraplar* adı verilen topluluk Endülüs'te İslam idaresi altında yaşayan ve Arap dili, kültürü ile gündelik yaşamından etkilenmiş olan Hristiyanlardı. *Mozarap* kelimesi, muadili olarak kullanılan *Müsta'rib* kelimesinin İspanyolcaya dönüşmüş şeklidir⁷¹. Bu tabir “Araplaşmış” anlamında

⁵⁸ İmamüddin, *Endülüs Siyasi.*, s. 276.

⁵⁹ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 111.

⁶⁰ Roger Garaudy, *Endülüs'te İslam*, (çev. Cemal Aydın), Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 129.

⁶¹ Miguel de Epalza, “el-Mustaribun: Akliyye Mesihyye Meheme fi Endelüs el-Muslime”, *el-Hadaratü'l-Arabiyye'l-İslamiyye fi'l-Endelüs*, (ed. Selma el-Hadra el-Ceyyusi), Dirasatü'l-Vahdetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1999, s. 233.

⁶² Pedro Chalmeta, “*Kûmis*”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. V, Leiden, 1986, s. 376.

⁶³ Câsim el-Ubûdî, “*Kûmis*”, *TDVİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, s. 370.

⁶⁴ el-Ubûdî, “*Kûmis*”, s. 370.

⁶⁵ Chalmeta, “*Kûmis*”, s. 376.

⁶⁶ el-Ubûdî, “*Kûmis*”, s. 370.

⁶⁷ İbnü'l-Kutiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, (Early Islamic Spain, çev. David James), New York, 2009, s. 76.

⁶⁸ Richard Hitchcock, *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain*, Hampshire, 2008, s. 25.

⁶⁹ Francisco Javier Simonet, *Historia De Los Mozarabes De Espanas*, Madrid, 1897-1903, s. 111.

⁷⁰ el-Ubûdî, “*Kûmis*”, s. 370.

⁷¹ Hitchcock, , *Mozarabs in.*, s. 9.

kullanılan Arapça kökenli bir kelimedir⁷². İspanyolca eserlere baktığımız zaman “muzaravesi, muztarabes, moçarabes, mozarabos” gibi ifadelerle zikredilen bu kavram kuzeyde Hristiyan İspanya’daki Hristiyanlarla Araplaşmış Hristiyanları ayırmak amacıyla birçok tarihçi tarafından istihza edici bir üslupla kullanılmaktaydı⁷³. Mozarab tabiri XI. yüzyılda Leon vesikalarında “Muzaraves” şeklinde geçtiği rivayet edilmektedir⁷⁴. Francisco Javier Simonet 1860 yılında neşretmiş olduğu *Historia de los Mozarabes* eserinde bu kavramı kullanmıştı. Bir başka araştırmacı Hans Wehr de bu tabiri “asimile olup Arap haline dönüşmüş” şeklinde tanımlamıştı⁷⁵. Araplaşmış Hristiyanlara Mozarap adı verilirken Arap dili ve kültüründen etkilenmiş Endülüs Yahudileri için de Ross Brann “Araplaşmış Yahudiler” tabirini kullanmıştı⁷⁶.

Mozaraplar Endülüs’te İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar iken Hristiyanların ele geçirmiş olduğu topraklarda yaşamayı sürdüren Müslümanlara ise *Müdeccen* adı veriliyordu. Hristiyan hâkimiyeti altında yaşayan Müdeccenler ile İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyan Mozaraplar yaşam standartları ve özgürlükler bakımından kıyaslandığında İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanların her açıdan daha özgür ve müreffeh bir yaşam sürdükleri görülmektedir. Hristiyan İspanyası’nda Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso, hâkimiyeti altında yaşayan Müdeccenlere iyi davranacağına dair taahhütte bulunmuş ancak sonraki süreçlerde Müdeccenler haklarını kaybetmekle kalmamış aynı zamanda Murcia ve Valencia şehirlerindeki isyanlar neticesinde şehrin ileri gelen Hristiyanlarının da tazyikiyle bu insanlar Benî Ahmer Devleti’ne sürgün edilmişlerdi⁷⁷. Hristiyan hâkimiyeti altında yaşamakta olan Hristiyan olmayan unsurların içerisinde buldukları durumdan şikayetçi oldukları bilinmektedir. Öyle ki IX. yüzyılda Hristiyan idaresi altındaki Hristiyan olmayan birçok insan Müslüman bölgelere göç etmeyi tercih etmişlerdi⁷⁸. Ancak İslam hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerin Hristiyan İspanya’sına göç ettiklerine fazla şahit olunmamıştır.

Mozaraplar Arap dili ve kültüründen etkilenip Arapça öğrenerek Arapça adlar almaya başlamışlardı. Bu etki öylesine artmıştı ki Kurtuba’da Mozarap gençler dini metinler çalışmasında Arapçayı tercih etmekteydi⁷⁹. Kurtuba şehrinde militan gruplara sahip İspanya Fedâileri Hareketi⁸⁰ lideri Alvarus Mozarapların İslamiyet karşısında Hristiyanlığın değer kaybettiğini görünce duruma tepki göstermişti⁸¹. Ayrıca Mozaraplar tarafından Arap şiiri ve romanına büyük ilgi duyulmasından hicap duyduğunu dile getirmişti⁸². Endülüs’te Arap dili ve kültüründen etkilenenler Hristiyanlarla sınırlı kalmamış Yahudiler de Arap etkisi altında kalmıştı. Zira kimi araştırmacılar Endülüs’teki medeniyetin kuzeydeki Hristiyan topraklarına yayılmasında Arap kültüründen etkilenmiş olan Hristiyanlar ve Yahudilerin aracı olduğunu iddia etmektedir⁸³. Hristiyanların Arap kültüründen etkilenmeleri sadece Arap dili ve gündelik yaşamı noktasında olmadı. Öyle ki İber Yarımadası’nda

⁷² Pedro Chalmeta, “Mozarab”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. VII, New York, Leiden, 1993, s. 247.

⁷³ Jorge Jirola, “Müsta’rib”, *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 123.

⁷⁴ Chalmeta, “Mozarab”, s. 247.

⁷⁵ Alwyn Harrison, *Andalusî Christianity: The Survival of Indigenous Christian Communities*, Exeter, 2009, s. 18.

⁷⁶ Ross Brann, “The Arabized Jews”, *The Literature of Al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindin, Michael Sells), New York, 2000, s. 435.

⁷⁷ Ebru Yener, “Ortaçağ’ın Aydınlik Yüzü: Endülüs”, *Doğu Batı*, yıl 8, sayı 33, 2005, s. 223.

⁷⁸ Angus MacKay, *Spain in the Middle Ages*, Hampshire, Londra, 1977, s. 20.

⁷⁹ Chase F. Robinson, *The New Cambridge History of Islam*, c. I, Cambridge Histories Online Cambridge University Press, 2011, s. 608.

⁸⁰ İspanya Fedâileri ya da Kurtuba Fedâileri Hareketi IX. yüzyılda Endülüs’te müslümanlara karşı faaliyet göstermiştir. Bkz. Allan Cutler, “Dokuzuncu Yüzyıl İspanyol Fedâileri Hareketi ve Batı Hristiyanlarının Müslümanlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetlerinin Kökenleri”, (çev. Levent Öztürk, Fatmatüz Zehra Kamacı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı VII, 2003, s. 85-113.

⁸¹ Robinson, *The New*, s. 608.

⁸² Charles Tieszen, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Leiden, 2013, s. 35.

⁸³ Sanaa Osseiran, *Cultural Symbiosis in Al-Andalus*, Beyrut, 2004, s. 197.

Hristiyan aristokrat aileler çocuklarını sünnet ettiriyorlardı⁸⁴. Ayrıca Mozaraplar Müslümanların yeme-içme kültürlerinden de büyük ölçüde etkilenmişlerdi⁸⁵.

Endülüs'te İslam hâkimiyeti altında Yahudiler gibi devlet idaresinde görev almış Hristiyanlar da mevcuttu. Bu bağlamda Endülüs'te siyasi sahada öne çıkan Hristiyanlar hakkında da malumat vereceğiz.

Sid (Rodrigo Diaz de Vivar) (ö. 1099): Endülüs tarihine baktığımızda gayrimüslimler arasında ilginç faaliyetleriyle Sid göze çarpmaktadır. Gerek Endülüs tarihi gerekse İspanya tarihinde önemli bir yere sahip olan Sid'in asıl adı Rodrigo Diaz de Vivar'dır. Sid mahlası Arapça "es-Seyyid" kelimesinden türetilmiştir⁸⁶. Bu tabir "efendi" anlamı taşımaktadır⁸⁷. Endülüslü müverrih İbn Bessâm kendisinden "Kenbîtur" adıyla bahsetmektedir⁸⁸. Ortaçağ İspanyol kroniği olan *Primera Cronica General* eserinde ise "El-Çid" şeklinde geçmektedir⁸⁹. Onun vefatından yaklaşık kırk yıl sonra yazılan *Poema de Mio Cid* adlı kahramanlık eserinde ise "Çid el-Campeador" ve "Çid el-Bivar" şeklinde zikredilmektedir⁹⁰.

1043 yılında Burgos şehrinde dünyaya gelen Sid gelecekte Kastilya kralı olacak olan II. Sancho ile birlikte tahsil gördü⁹¹. Kastilya Kralı I. Fernando'nun 1065 yılındaki ölümüyle oğulları arasında çıkan taht kavgaları, aynı zamanda Sid'in tarih sahnesinde görülmeye başladığı zamandır. Bir süre sonra VI. Alfonso'nun hizmetine giren Sid hükümdar tarafından İşbiliye'deki Abbâdî hükümdarı el-Mu'temid'e vergi tahsil etmek üzere gönderildi⁹². Bir süre sonra VI. Alfonso tarafından Kastilya topraklarından kovulan Sid İslam hâkimiyeti altındaki Saragutsa (Zaragoza) şehri hükümdarının hizmetinde bulundu⁹³.

Murabıtlar Devleti 1092 yılında Belensiye (Valencia) şehrini ele geçirdikten iki yıl sonra Sid şehri ele geçirdi. Onun 1094-1099 yılları arasında şehrin yöneticiliği ve lortluğunu yaptığı kaydedilmektedir⁹⁴. Belensiye kaybedilince Müslümanlar Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'den yardım istediler. Murabıtların şehri muhasarası başarısız olduysa da daha sonraki Kunsîcre Savaşı'nda Murabıtlar zafer kazanmış ve bu savaşta Sid'in oğlu ölünce Sid de üzüntüden hastalığının ilerlemesiyle 1099 yılında vefat etmişti⁹⁵. Çıkarı uğruna kimi zaman Hristiyanların yanında Müslümanlara karşı kimi zamansa Müslümanların yanında Hristiyanlara karşı mücadele eden Sid paralı asker ve savaşçı olarak meşhur olmuştu. Onun yaşamını ele alan birçok edebi eser kaleme alınmıştı. Ölümünden kırk yıl sonra kaleme alınan *Poema de Mio Cid* haricinde XVII. yüzyıl yazarı Guiller de Castro'nun *Las Mocededes del Cid* ve Pierre Corneille'nin *Le Cid* adlı eserleri önemlidir⁹⁶. *Poema de Mio Cid* adlı edebi eserin Arap tarihi destanlarından etkilenerek kaleme alındığına dair iddia mevcuttur⁹⁷.

Endülüs'te devlet idaresinde etkili olmuş gayrimüslim şahsiyetler Sid ile sınırlı değildi. Sid'e benzer özellikleri olan *Mahomet b. Abenadalill* başlangıçta Gırnata'da Müslümanların hizmetindeyken daha sonra 1290-1291 yıllarında Aragon Kralı III. Alfonso'ya askerlik yapıp onun ardılı olan II.

⁸⁴ Jirola, , "Müsta'rib", s. 123.

⁸⁵ Abdulvahid Thanoon Taha, "Religious Tolerance and Respect for the Rights of Minorities in Al-Andalus", 38. *ICANAS/Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, c. I, Ankara, 2008, s. 622.

⁸⁶ David Nicolle, *el-Cid and The Reconquista 1050-1492*, Londra, 1996, s. 3.

⁸⁷ Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi*, (çev. İhsan Durdu), İstanbul, 2006, Etkileşim Yayınları, s. 41.

⁸⁸ İbn Bessâm, *ez-Zahîre fî Mehasini Ehli'l-Cezire*, Tahkik: İhsan Abbas, c. III, Beyrut, 1997, s. 95.

⁸⁹ Müellifi Meçhul, *Primera Cronica General*, s. 508.

⁹⁰ Anonim, *Poema de Mio Cid*, (ed. Ramon Menendez Pidal), Madrid, 1913, s. 206-207.

⁹¹ Edward D. English, "Rodrigo Diaz de Vivar", *The Encyclopedia of the Medieval World*, New York, 2005, s. 626.

⁹² Richard Hitchcock, "Al-Sid", *Encyclopaedia of Islam*, c. IX, Leiden, 1997, s. 533.

⁹³ English, "Rodrigo Diaz.", s. 626.

⁹⁴ MacKay, *Spain in.*, s. 18.

⁹⁵ Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 109.

⁹⁶ Mehmet Özdemir, "Sid", *TDVİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 147.

⁹⁷ Abdulvahid Zennûn Taha, *Dirasat fî Hadarati'l Endelüs ve Tarihihâ*, Beyrut, 2004, s. 170.

James'e ise elçilik hizmetinde bulunmuştu⁹⁸. Bir başka önemli şahsiyet ise Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman devrinde 949 yılında Bizans İmparatorluğu'na elçi olarak giden *Rabi b. Zeyd* adlı Mozarap piskopos idi⁹⁹. İşbiliye emiri el-Mutezid b. Abbâd'ın veziri ise *Sisnando Davides* adlı bir Mozarap idi¹⁰⁰.

Yukarıda zikrettiğimiz devlet mekanizmasında gayrimüslim şahsiyetlere baktığımızda yüksek makamları elde etmelerinin tesadüf olmadığı hakikattir. Endülüs'te Müslüman devlet ricali din ve ırk farkı gözetmeksizin liyakat ve sadakat çizgisinde gayrimüslimlere de yönetimde hak tanımıştı. İslam hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerdeki gayrimüslimler sınırlı bir nüfuz elde edebilirken Endülüs'te gayrimüslimlerin hükümdardan sonra en yetkili merci olan vezirlik makamını defalarca elde edebilmiş olmaları aslında Endülüs'te gayrimüslimlere gösterilen hoşgörülü ve hakkaniyetli yönetim anlayışının bir tezahürü olarak görülmelidir.

1.3. Sakâlibe

Endülüs toplumunu oluşturan bir diğer önemli unsur ise Sakâlibe idi. Ortaçağ'da kaleme alınmış İslam kaynaklarında Sakâlibe, Slavlar ve Slav kökenli köleler için kullanılmıştı. Ancak diğer taraftan bu tabir Endülüs'te toplumsal bir grubu ifade etmek için kullanılmaktaydı. Kelime kökeni olarak Sakâlibe kelimesi Grekçe'deki "s(k)labos" kelimesinin Arapçalaştırılmış şekli olup Avrupa'nın doğu ve güney kısımlarında yaşayan insanları tanımlamak için kullanılmaktadır¹⁰¹. İslam kaynaklarında Sakâlibe hakkında birtakım malumat mevcuttur. Örneğin el-Ömerî *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde bu topluluktan "Saklab", yaşadıkları coğrafyadan ise "Saklab toprakları" olarak bahsetmiş ve bu toprakların da İslam ülkesinin kuzeyinde yer alan bir bölge olduğunu belirtmiştir¹⁰². Bir başka değerlendirme ise Endülüslü seyyah Ebû Hamîd Muhammed el-Gırnatî'nin seyahatnamesinde mevcuttur. O, seyahati esnasında Sakâlibe bölgesine gittiğini ve burada Türkçe konuşan ve Türkler gibi ok atan *Gurkuman* adıyla bilinen bir halkın yaşadığını zikretmektedir¹⁰³.

Sakâlibe unsurunun özelliklerine dair Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Buldân* eserinde birtakım malumat mevcuttur. Yâkût el-Hamevî eserinde Sakâlibe'nin İbnü'l-Arabî'ye göre beyaz, el-Ömerî ve Ebu Mansur'a göre kırmızı renkte olduğunu nakletmektedir¹⁰⁴. Reinhart Dozy eserinde Sakâlibe adı verilen bu kölelerin Germen kavimler tarafından Slavyofil kavimlerle yaptığı mücadelelerde ele geçirilip İspanya'ya getirildiklerini ileri sürmektedir¹⁰⁵. Lapidus ise bahsedilen kölelerin Kuzey İspanya, Almanya ve Slav topraklarından ele geçirildiğini belirtmektedir¹⁰⁶. İbn Havkal Sakâlibe'nin Yafes'in soyundan gelen bir kabile olduğunu zikredilmektedir¹⁰⁷. Sakâlibe'nin ayrı bir ırk olduğunu savunan araştırmacılar olmakla birlikte kimi araştırmacılar onların Slav kökenli bir topluluk olduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁰⁸. Peter Golden Sakâlibe'yi İslam topraklarında başta Abbasî Devleti'nde faaliyet gösteren gulamlara benzetmiş ve bu topluluğun Endülüs Emevî Devleti hizmetinde bulunduğunu ifade etmiştir¹⁰⁹.

⁹⁸ Brian A. Catlos, "Mahomet Abenadalill: A Muslim Mercenary in the Service of the Kings of Aragon", *Jews, Muslims and Christians in and around the Crown of Aragon*, (ed. Harvey H. Hames), Leiden, Boston, 2004, s. 257.

⁹⁹ Barry, *Homage to.*, s. 86.

¹⁰⁰ Şeyban, *Reconquista.*, s. 348.

¹⁰¹ Ahmet Taşağıl, "Sakâlibe", *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 3.

¹⁰² el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr: Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 26.

¹⁰³ Ebû Hamîd Muhammed el-Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nubhetu'l-A'câb, çev. Fatih Sabuncu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 53-55.

¹⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. III, Darü's-Sadr, Beyrut, 1977, s. 416.

¹⁰⁵ Dozy, *Spanish Islam*, s. 430.

¹⁰⁶ Ira M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, c. I, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 513.

¹⁰⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 103.

¹⁰⁸ Ross Brann, "The Moors?", *Medieval Encounters*, sayı 15, 2009, s. 308.

¹⁰⁹ Peter Golden, "Al-Sakâliba", *The Encyclopaedia of Islam*, c. VIII, Leiden, 1995, s. 872.

Endülüs'te Sakâlibe unsurunun devlet içerisinde yer almaya VIII. yüzyılda başlamış, daha sonraları ise muhafız, cariye, harem ağası ve harem hizmetçisi gibi görevlerde bulunmuşlardı¹¹⁰. Endülüs'ün en haşmetli yıllarında dahi Sakâlibe devlet nezdinde önemli yer edinmişti. Öyle ki Endülüs Emevî Devleti'nin en büyük hükümdarı III. Abdurrahman'ın saltanat yıllarında 939 yılında Leon Krallığı ile yapılacak olan savaşta *Necdet* adlı bir Sakâlibe ordunun en yetkili kişisi olarak görev aldı¹¹¹. Yine III. Abdurrahman devrinde *Yâsir* ve *Temâm* adlı kişilere Divanü'l-Ceyş ve el-Hidmetü'l-Sultaniyye görevleri tevdi edilmişti¹¹². Bir diğer Endülüs Emevî hükümdarı II. Hakem devrinde ise Kurtuba şehrindeki ordu başında *Faik* ve *Cü'zer* adlı komutanları olan Sakâlibelerden oluşuyordu¹¹³. Sakâlibe unsuru devlet mekanizmasında yer almasının yanında Endülüs toplumunda da zamanla nüfuz kazanmıştı. Zira Endülüs'te büyük zenginlik kazanıp özel mülklere ve kölelere sahip olan ordu ve idare mensupları olduğu bilinmektedir¹¹⁴.

2. Endülüs'teki Gayrimüslimlerin Sosyokültürel Faaliyetleri

Etrafı Hristiyan devletlerle çevrili bir coğrafyada sekiz asır İslam hâkimiyeti altında kalan Endülüs'ün demografik yapısı çok dinli ve çok kültürlü bir yapı arz ediyordu. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler gündelik yaşamda sürekli etkileşim halindeydi. Farklı dinlerin bir arada yaşadığı, farklı dillerin konuşulduğu, gelenek ve göreneklerin çeşitlilik arz ettiği Endülüs toplumu farklı renk ve tonları barındıran canlı bir hüviyetteydi.

Müslümanların İber Yarımadası'nı fethetmesinden sonra burada meskûn bulunan Hristiyanlar ve Yahudilere ek olarak Müslüman fatihler de yeni toplumda yerini aldı. Fetihden sonraki asırlarda üç farklı din ve birçok etnik unsuru bünyesinde barındıran bu coğrafya gündelik yaşamdan, iktisadi faaliyetlere, dini yaşamdan bilimsel faaliyetlere kadar geniş yelpazede kültürel bir harmanlanma devrine sahne oldu. Bu sürecin en yoğun yaşandığı sahalardan birisi hiç şüphesiz gündelik yaşamda farklı dini ve etnik unsurların faaliyetleri olmuştur. Kültürlerin etkileşimleri farklı dinlerden izdivaçlarla olabildiği gibi dini yaşamdaki gelenek göreneklerin taklit edilmesi şeklinde de olabiliyordu.

2.1. Festivaller, Bayramlar, Eğlence Kültürü

Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler Endülüs'te muhtelif dini ve örfi bayramlar kutluyorlardı. Kimi zaman bu bayramlarda farklı dinlerin mensupları müşterek faaliyetler içinde bulunuyordu. Hristiyanların geleneksel kutlamaları olan yeni yıl eğlencesine Müslümanlar da iştirak ediyor, Hristiyanlarla hediyeleşerek birlikte yemekler yiyorlardı¹¹⁵. Hristiyanların da İslam dünyasındaki Nevruz bayramından esinlenerek kutladıkları "*Neyruz*" adlı bayramda eğlence alanı süslenip o güne özgü kek ve meyveler hazırlanır, Müslümanlar da bu eğlencelerde kiliselere girmekte bir beis görmezdi¹¹⁶. *Asir* adlı verilen festivalde bağ bozumu vesilesiyle üzümler toplanır, şarkılar söylenir ve danslar edilirdi¹¹⁷. Hristiyan bayramı olan *St. John Baptist Kutlaması* da Müslümanların iştirak ettiği bir etkinlik olarak göze çarpıyordu¹¹⁸. Bu bayram İslamiyette Yahya Peygamber, Hristiyan âleminde ise Vaftizci Yahyâ adıyla maruf şahsiyetin doğumu hatrasına tertip ediliyordu¹¹⁹. *Mihrican Bayramı* ise Müslümanların tertip ettiği ve Hristiyanların sıklıkla iştirak ettiği şiir ve at yarışlarının yapıldığı şenlikler arasındaydı¹²⁰. Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından müşterek kutlanan *Kipur Bayramı* bir

¹¹⁰ Taşağıl, "Sakâlibe", s. 3.

¹¹¹ Özdemir, *Siyasi Tarih.*, s. 125.

¹¹² Şevket Yıldız, *Kurtuba: VIII-XIII. Yüzyıllar*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 146-147.

¹¹³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Ankara, 2012, s. 22.

¹¹⁴ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, (çev. İhsan Durdu), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 228.

¹¹⁵ Osseiran, *Cultural Symbiosis.*, s. 95.

¹¹⁶ İlhan, *Fetihden Murâbitlar.*, s. 168.

¹¹⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, İsam Yayınları, İstanbul, 2014, s. 221.

¹¹⁸ Osseiran, *Cultural Symbiosis.*, s. 95.

¹¹⁹ Mahmut Aydın, "Yahya", *TDVİA*, XXXXIII, İstanbul, 2013, s. 232.

¹²⁰ Özdemir, *Endülüs*, s. 221.

başka ifadeyle Kefaret Bayramı hakkında kilise vesikalarında bu bayrama iştirak etmelerinden dolayı Hristiyanlara tenkitler mevcuttur¹²¹.

Zengin bir eğlence kültürüne sahip olan Endülüs toplumunda satranç yaygın bir oyundu. Rivayete göre satrancı Endülüs'e musikîşinas Ziryab tanıtmış ve satranç kelimesi de Arapçaya “*Skitrandj*” adıyla geçmişti¹²². Satrancın Endülüs'ten Hristiyan İspanya'ya ve dünyaya yayıldığı rivayet edilmektedir. Satranç haricinde *Kırk Oyunu* da denilen *Dama* Endülüs'te revaçta olan bir oyundu.

2.2. İzdivaçlar

Endülüs'te farklı dinlere mensup şahsiyetlerin aralarında yaptığı siyasi izdivaçlar Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bağlantı kurma aracı oluyordu. Bu izdivaçlar iki ülkenin devlet ricali arasında gerçekleşiyordu. Endülüs'ün fethine müteakiben ilk Endülüs valisi olarak görev icra eden Abdülaziz b. Musa en önemli siyasi izdivaçlardan birisini yaptı. Vizigot Devleti yıkılıp son kralı Roderick ölünce eşi Egilona dul kaldı. Endülüs tarihinin önde gelen müelliflerinden Makkarî Egilona'dan *Umm-Asim* şeklinde bahsetmektedir¹²³. Abdülaziz b. Musa Egilona ile evlendi. Bu izdivaçta Egilona'nın Abdülaziz b. Musa'nın konumundan faydalanma düşüncesinin bulunma ihtimali vardı. Kimi araştırmacılar da bu doğrultuda görüş beyan etmişlerdi. Richard Hitchcock Egilona'nın bu izdivaçta kocasının statüsünde tanımlanmak ya da farklı çıkarlar sağlamak gibi düşüncelerde olabileceği ihtimalini belirtmektedir¹²⁴. İbnü'l Kutıyye Abdülaziz ile Egilona'nın camiye yakın bir yer olan Santa Rufina Kilisesi'nde yaşadıklarını zikretmektedir¹²⁵. Ayrıca Egilona'nın kocasına taç takıp onu Hristiyan bir krala benzetmek istemesi üzerine Abdülaziz, İslam'a aykırı olduğunu söyleyerek eşinin bu isteğini reddetmişti¹²⁶. Bu izdivaç Endülüs'te farklı dinlere mensup şahsiyetler arasında gerçekleşen en önemli izdivaçlardan birisiydi.

Abdülaziz ve Egilona izdivacı dışında da Endülüs'te bazı siyasi izdivaçlar yapıyordu. Tarık b. Ziyad'ın arkadaşı ve bunun yanında Austria idarecisi Munusa ise Don Pelayo'nun kızıyla izdivaç etmişti¹²⁷. Endülüs'te Reconquista hareketinin başlatıcısı olan Pelayo'nun kızıyla Endülüs'ün fethini gerçekleştiren Tarık b. Ziyad'ın arkadaşının evlenmesi dikkate şayan bir durumdur. Emevîlere bağlı Balj ordusunun lideri konumunda bulunan Abdülcabbar b. Nadir ise Teodomiro Gandarez'in kız kardeşiyle evlendi¹²⁸. Vizigot Devleti'nin sondan bir önceki kralı Witiza'nın torunu Sarah da Emevî Halifesi Hişam'ın isteğiyle İsa b. Muzahim ile izdivaç etmişti¹²⁹.

Endülüs'te siyasi evlilikler fethin akabinde daha sıklıkla görülse de daha sonraki asırlarda da siyasi evlilikler yapıldığını müşahade etmekteyiz. Endülüs Emevî Devleti emiri Abdullah Vascone prensesi Enneca ile evlenmiş, bir asır sonra X. yüzyılda ise el-Mansur Pamplona kralının kızıyla evlenmişti¹³⁰. Endülüs Emevî hilafetini kuran ve devletin en güçlü hükümdarı olan III. Abdurrahman da Hristiyan Bask prensesinin torunuyla, oğlu el-Kaham ise Basklı bir kız ile izdivaç etmişti¹³¹. Endülüs'te Müslüman devlet ricaliyle gayrimüslimler arasında evlilikler olabildiği gibi İber Yarımadası'ndaki Hristiyan idareciler de Müslüman kadınlarla evlenebiliyorlardı. Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif döneminde İşbiliye şehri hükümdarı el-Mutemid'in Zeyda adlı torunuyla evlenmişti¹³². Endülüs'te İslam hâkimiyeti Kastilya kraliçesi İzabella ve Aragon kralı Ferdinand'ın izdivacıyla bu iki krallığın birleşmesi sayesinde sona erdi.

¹²¹ İlhan, *Fetihten Murâbitlar.*, s. 168-169.

¹²² Rachel Arie, “Singular and Plural: the Heritage of al-Andalus”, *The Unesco Courier*, 1991, s. 19.

¹²³ Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratib*, (The History of the Mohammedan Dynasties in Spain, çev. Pascual de Gayangos), c. II, Londra, 2002, s. 30.

¹²⁴ Richard Hitchcock, *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain*, Hampshire, 2008, s. 14.

¹²⁵ İbnü'l-Kutıyye, *Tarihu İftitâhi'l.*, s. 53.

¹²⁶ Ünal, Yazıcı, Özdemir, *İslam Kültüründe.*, s. 95.

¹²⁷ Osseiran, *Cultural Symbiosis.*, s. 217.

¹²⁸ Osseiran, *Cultural Symbiosis.*, s. 216.

¹²⁹ Osseiran, *Cultural Symbiosis.*, s. 217.

¹³⁰ Osseiran, *Cultural Symbiosis.*, s. 217.

¹³¹ Lindsey Marie Vaughan, *Convivencia: Christians, Jews and Muslims in Medieval Spain*, University of Tennessee Honors Thesis, Knoxville, 2003, s. 9.

¹³² Vaughan, *Convivencia: Christians.*, s. 9.

Endülüs toplumunda kadın Ortaçağ'daki diğer toplumlarla kıyaslandığı zaman daha ayrıcalıklı ve daha özgür bir konumdaydı. Endülüslü annenin çocuğunun tahsilini sağlayıp ona dini ritüeller ile gelenek ve görenekleri öğretmek gibi sorumlulukları bulunuyordu¹³³. Ortaçağ Hristiyan Avrupa'sında kadın değersiz bir varlık olarak görünürken Endülüs kadını özgür bir ortamda toplumda çeşitli meslekleri icra edebiliyordu. Nitekim Endülüs'te öğretmenlik, şarkıcılık, müzayecilik, kuaförlük ve tekstil işi yapan kadınların olduğu zikredilmektedir¹³⁴. Endülüs'ün Müslüman kadınları hakkında John G. Jackson'un şu ifadeleri dikkate şayandır:

“(...)Hristiyan Avrupa'da halkın %99'u cahildi ve krallar dahi okuma yazma bilmiyordu. Bu sırada Müslüman İspanya'da Morisko (Müslüman) kadın doktorlar, avukatlar, profesörler vardı.(...)”¹³⁵

İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar ve Yahudiler dini yaşamlarında büyük bir hoşgörü ve serbestlik içindeydi. Müslüman devlet ricali gayrimüslimlerin dini ritüellerine karışmıyordu. Ancak Hristiyan İspanya'da Müslümanların cami inşa etmesi yasaktı¹³⁶. Örneğin 1501 yılında yürürlüğe giren kraliyet fermanı Arapça kitapların yakılması, Arapçanın yasaklanması gibi hükümler içermiş ve bu yasakları uygulamayanlara ölüm cezası verilmesi kararlaştırılmıştı¹³⁷. Tarihçiler Endülüs'te farklı dinlere karşı Müslümanların gösterdiği hoşgörüyü defaatle vurgulamışlardır. Örneğin James Reston Jr. Müslümanların Endülüs'te gayrimüslim unsurlara özgürlük verip onlara ibadethane açma konusunda yardımcı olduklarını ve Endülüs hoşgörüsünün Avrupa'yı aydınlatan fener olduğunu dile getirmişti¹³⁸. İspanyol yazar Blasco Ibanez Endülüs'te Müslümanlar tarafından Hristiyanların kiliselerine ve Yahudilerin havralarına saygı duyulduğunu dile getirmişti¹³⁹. Endülüslü Mâlikî fakih el-Karafi Ehl-i Kitap olan Hristiyan ve Yahudilere karşı takınılması gereken tavrı şu sözlerle vurgulamıştı:

“(...) Ehl-i Kitabın güçsüzlerine yumuşak davranmamız, fakirleri gözetmemiz, aç olanları doyurmamız, çıplak olanları giydirmemiz, onlara seslenirken nezaket göstermemiz, eza ve ceza olasılığını ortadan kaldırmamız, her işlerinde onlara nasihat etmemiz, onları eziyet eden kişilere karşı korumamız; ailelerini, mallarını, ırzlarını, tüm haklarını ve çıkarılarını savunmak; kısacası güzel ahlakın gerektirdiği her şeyi onlara uygulamamız bizim görevlerimizdir¹⁴⁰(...)”.

2.3. İlmî Faaliyetlerde Gayrimüslimlerin Rolü

İslam fethi öncesinde Hristiyan ve Yahudi unsurları bünyesinde barındıran İber Yarımadası'nda fetih sonrası Müslüman fatihlerin de buraya gelmesiyle üç büyük din ve birçok ırktan oluşan karma bir toplum oluştu. Farklı kültürlerin etkileşimi ilmi sahada büyük bir etki yaratmıştı. Bu etkileşim neticesinde yaşanan kültürel filizlenme Endülüs medeniyetinin çekirdeğini oluşturdu. Zamanla Endülüs beynelmil bir ilmi cazibe merkezi haline gelmiş, başta Avrupa'daki âlimler olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinden âlimlerin ilim tahsil etmek için geldikleri bir irfan beldesi haline gelmişti.

Endülüs'ün ilmi cazibe merkezi haline gelmesiyle Avrupa'nın dört bir yanından gelen âlimlere ek olarak buraya muhtelif din ve devlet adamları da ilim tahsil etmek için geliyordu. Müslüman âlimlerden ilim tahsil etmek için daha sonra Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu tacını takacak olan Şarلمان'ın Endülüs'e geldiği iddiası mevcuttur¹⁴¹. Bunun haricinde Bavyera Kralı Filib Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem'e mektup göndererek göndereceği heyete Endülüs hakkında başta kültür ve hukuk alanında olmak üzere kendilerine faydalı olabilecek malumat talep etmişti¹⁴². Fransız Kralı

¹³³ Marie Jesus Fuente, “Christian, Muslims and Jewish Woman in Late Medieval Spain”, *Medieval Encounters*, sayı 15, s. 321.

¹³⁴ Osseiran, *Cultural Symbiosis*, s. 278.

¹³⁵ Dario Fernandez Morera, *The Myth of Andalusian Paradise*, Delaware, 2016, s. 139.

¹³⁶ Antonella Liuzzo Scorpo, *Friendship in Medieval Iberia*, Burlington, 2014, s. 162.

¹³⁷ Feridun Bilgin, “Gırnata'nın İşgali (1492) Sonrasında Endülüs'teki Müslümanların Asimilasyonu”, *Mukaddime*, sayı II, 2010, s. 60.

¹³⁸ Morera, *The Myth*, s. 85.

¹³⁹ Garaudy, *Endülüs'te*, s. 25-26.

¹⁴⁰ İlhan, *Fetihten Murâbitlar*, s. 303-304.

¹⁴¹ İsa, *Müslümanların Rönesansa*, s. 279.

¹⁴² Selim Taha et-Tikritî, “Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs'e Heyetler Göndermişlerdi”, (çev. İsmail Cerrahoğlu), *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, sayı 75-76, c. VII, 1968, s. 185.

VI. Lui dayısının kızı olan Prenses Elizabeth'in riyasetinde bir heyeti, İngiltere Wels eyaletindeki Kral George da kızının riyasetindeki heyeti Endülüs'e eğitim görmeleri için göndermişti¹⁴³.

Gerbert d'Aurillac'ın adını Endülüs'e ilim tahsil etmek için Avrupa'dan gelen önemli şahsiyetler arasında hassaten zikretmek yerinde olacaktır. Takriben 949-950 yıllarında Akitanya'da dünyaya gelen Gerbert erken yaşlardaki dini tahsilini Saint Geraud Manastırı'nda tamamlayıp seyahati sonunda 967 yılında Barselona Kontluğu'na ulaştı¹⁴⁴. Daha sonra 967-970 yılları arasında Endülüs'te bulunan Gerbert burada astronomi, doğa bilimleri ve matematik sahasında Müslümanlardan dersler almakla yetinmeyip Arapça da öğrenmişti¹⁴⁵. Ayrıca Kurtuba ve İşbiliye'deki ilim merkezlerine ziyaretlerde bulundu¹⁴⁶. Ademar de Chabannes adlı tarihçi bu ziyaretleri esnasında kendisine refakat etmiş ve Gerbert Endülüs'teki Müslümanların ilmi faaliyetlerine ilgi duyarak buradaki ilmi Avrupa'ya yayma isteğine kapılmıştı¹⁴⁷. Zira Arap rakamlarını Endülüs'te öğrenen Gerbert Avrupa'ya Arap rakamları ve kurallarını öğreten şahsiyet olarak tarihe geçmişti¹⁴⁸. Daha sonra Endülüs'ten ayrılan Gerbert 999 yılındaki papalık seçimiyle II. Sylvester adıyla papa oldu. Endülüs'te yetişerek Hristiyan dünyasının en yüksek mertebesi olan papalık makamına oturması hasebiyle II. Sylvester dikkate şayan bir şahsiyettir.

Endülüs'te yetişmiş gayrimüslim âlimler burada özgürce ilmi faaliyetlerini sürdürdüler. Gayrimüslim âlimlerin Endülüs'te farklı ilim dallarına yaptıkları katkılar büyük önemi haizdir. Devlet kademesinde görev almış gayrimüslimler dahi ilmi çalışmalar yapmıştı. Örneğin yukarıda bahsettiğimiz Hasday b. Şaprut üst düzey bir diplomat olmasının yanında tıp alanında da mahirdi. Buna benzer birçok örnek Endülüs tarihinde mevcuttur. Hristiyan ve Yahudi âlimler sadece Endülüs'te ilmi faaliyetler yapmakla kalmamışlar, buradaki ilmi birikimin Avrupa'ya intikalinde de büyük rol oynadılar.

Endülüs'ün en stratejik şehirlerinden birisi olan Tuleytula şehrinin 1085 yılında Hristiyanların eline geçmesi sadece siyasi olarak değil medeniyetlerin etkileşimi bağlamında da önemli bir olaydı. Şehrin Hristiyanların eline geçmesiyle şehirde *Toledo Tercüme Okulu/Toledolu Mütercimler Okulu* (Colegio de Traductores Toledanos) adıyla bir müessesen kuruldu. Bu müessesenin kurulması ve gelişmesinde şehrin başpiskoposu Raymond'un (Francis Raymond de Savvetat) büyük katkısı oldu. Endülüs medeniyetinin Avrupa'ya tesirinde etkili olan Toledo Tercüme Okulu'nun mütercimleri ağırlıklı olarak Hristiyan ve Yahudi kökenliydi. Buraya İngiltere, İtalya, Almanya ve Fransa gibi bölgelerden âlimlerin geldiği bilinmektedir¹⁴⁹.

Buradaki en önemli mütercimler arasında Hristiyan olan *Cremonalı Gerhard* başta gelmektedir. İtalya'nın Cremona şehrinde doğan ve Toledo'ya seyahat edip 1187 yılındaki ölümüne kadar burada yaşayan Cremonalı Gerhard'ın Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği eserlerin en önemlileri İbn Sina'nın *el-Kanun fi et-Tıbb*, ez-Zehravî'nin *el-Tasrif limen'Acize'an et-Tasnîf* ve Ebû Bekir er-Râzî'nin *Kitâb el-Tekâsîm* eserleridir¹⁵⁰. Kendisinin tıp, astronomi, felsefe ve matematik sahasında yetmiş iki eseri Arapça'dan Latince'ye tercüme ettiği bilinmektedir¹⁵¹. Bir diğer önemli mütercim olan *Michael Scot* ise Toledo bulunmuş ve Bitrucî'nin astronomiye dair *Kitâbü'l-Hay'i* adlı eseriyle İbn-i Sînâ'nın *Kitâbu'l-Hayavân* adlı eserlerini tercüme etmişti¹⁵². Buna ek olarak İbn Rüşd'ün Avrupa'da *Great Commentary on the De Caelo* ve *Great Commentary on the De Anima* adlarıyla bilinen eserini

¹⁴³ et-Tikritî, "Avrupalılar İlim.", s. 184-185.

¹⁴⁴ Marco Zuccato, "Gerbert of Aurillac", *Medieval Science, Tecnology, and Medicine*, (ed. Thomas Glick, Steven J. Livesey, Faith Wallis), New York, Londra, 2005, s. 192.

¹⁴⁵ A. Z. Taha, *Dirasat fi.*, s. 210.

¹⁴⁶ Johann Peter Kirsch, "Sylvester II", *The Catholic Encyclopedia*, c. XIV, New York, 1913, s. 371.

¹⁴⁷ Abdurrahman Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, (çev. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 8.

¹⁴⁸ et-Tikritî, "Avrupalılar İlim.", s. 187.

¹⁴⁹ Olcay Öztunalı, "Toledo Çevirmenler Okulunda Gerçekleştirilen Çalışmaların Kültürlerarası Yeri ve Önemi", *DTCF Dergisi*, sayı 57-2, s. 1324.

¹⁵⁰ Fuat Sezgin, *Tanımayan Büyük Çağ*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 142-143.

¹⁵¹ Öztunalı, "Toledo Çevirmenler.", s. 1332.

¹⁵² Alparslan Açıkgenç, "İslâm Bilim Geleneğinin Batı Bilim Geleneğinin Doğuşundaki Rolü", *Yeni Türkiye*, sayı:8-8, 2016, s. 18.

tercüme etti¹⁵³. Avrupa’da *Averroizm* adıyla İbn Rüşdçülük akımının gelişmesinde büyük katkısı olmuştu. Nitekim George Sarton Latin aklının uyanışı ve Batı felsefesinin İbn Rüşd’ten etkilenmesinde Michael Scot’un katkısından sarıh şekilde ifade etmiştir¹⁵⁴. *Chesterli Robert* ise İngiliz kökenli olup Muhammed Mûsâ el-Harizmî’nin cebir kitabını tercüme edip cebir mefhumunu ve bununla alakalı matematiksel işlemleri Avrupa’ya tanıtan kişi olmuştu¹⁵⁵. Hermanus Dalmata ile birlikte Kur’an-ı Kerim’i Latince’ye ilk kez tercüme eden de kendisiydi¹⁵⁶.

Sonuç

Endülüs coğrafyasının İslam hâkimiyeti altına girmesinden sonra bölgede meskûn bulunan gayrimüslimlerin yaşam standartlarında önemli değişiklikler meydana geldi. Vizigotlar devrinde Yahudiler din değiştirme ya da ülkeyi terk etme arasında tercihe zorlandı. Devrin koyu Katolikleştirme cereyanlarından etkilenen Vizigot devlet ricali hâkimiyeti altındaki Aryanizm inancını benimsemiş olan Hristiyanlara dahi baskı uyguladı. Siyasi istikrarsızlık ve iktisadi bunalıma bir de dini hoşgörüsüzlük eklenince Vizigot ahalisi büyük hoşnutsuzluk yaşadı.

Müslümanların fethi neticesinde gayrimüslim unsurlar siyasi, sosyokültürel ve dini yaşamda büyük bir serbestlik elde ettiler. Bunda Endülüs’ün Müslüman idarecilerinin benimsemiş olduğu İslam’ın gayrimüslimlere karşı nasıl davranılması gerektiğine dair umdeler etkili oldu. Hristiyan ve Yahudi halk İslam hâkimiyeti altındaki Endülüs’te siyasi ve sosyokültürel yaşamda aktif rol oynadılar.

Yahudiler tarihleri boyunca hâkimiyeti altında yaşadıkları Yahudi olmayan devletlerin idari mekanizmasında kâtiplik, elçilik gibi kısıtlı mevkileri elde edebilirken Endülüs’te tarihlerinde görmedikleri bir mertebeyi, hükümdardan sonra en yetkili görev olan vezirlik mevkisini din değiştirmeden elde edebilmişlerdir. Bu da Müslüman Endülüs’ün devlet ricalinin din ve ırk farkı gözetmeksizin liyakati esas alarak gayrimüslimlere göstermiş oldukları itimadın alametifarikasıdır.

Endülüs’ün tarihin en büyük medeniyetlerden birisi olarak telakki edilmesinde kendisinden önce var olan bilim geleneklerini potasında eritmekle kalmayıp bilimsel inkişafı gerçekleştirmesi temel saik oldu. İslam hâkimiyeti altındaki gayrimüslimler siyasi, içtimai, dini ve bilhassa kültürel yaşamda interaktif faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu durum da çok dinli ve çok kültürlü bir medeniyetin inşasında mihenk taşı olmuştu. Endülüs’te tahsil gören gayrimüslim âlimlerin kendi çağdaşlarına büyük katkıları dokunduğu gibi asırlar boyunca onlardan tevarüs eden ilmi birikim gerek Avrupa’nın fikri gelişiminde gerekse insanlığın ilmi gelişimine ön ayak olmuştu. Endülüs medeniyetinin canlı ve renkli bir toplum olmasında gayrimüslimlerin rolü büyüktü. Ayrıca Endülüs’ün parlak bir medeniyet olarak inkişaf etmesinde gayrimüslimlerin etkisi olduğu gibi bu medeniyetin Avrupa’ya tesirinde hiç şüphesiz onların payı bulunuyordu.

Kaynakça

Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, (The Tibyan: Memoirs of Abdullah b. Buluggin Last Zirid Amir of Granada), (çev. Amin Tibi), Brill, Leiden, 1986.

Abraham İbn Daud, *Sefer ha-Kabbalah*, (İspanyolcaya çeviren: Jaime Bages Tarrida), Granada, 1922.

Açıkgenç, Alparslan, “İslâm Bilim Geleneğinin Batı Bilim Geleneğinin Doğuşundaki Rolü”, *Yeni Türkiye*, sayı:8-8, 2016, s. 1-24.

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin, “Zîrîler”, *TDVİA*, c. XXXXIV, İstanbul, 2013, s. 462-463.

Anonim, *Poema de Mio Cid*, (ed. Ramon Menendez Pidal), Madrid, 1913.

Arie, Rachel, “Singular and Plural: the Heritage of al-Andalus”, *The Unesco Courier*, 1991, s. 15-19.

Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011.

¹⁵³ Thomas E. Burman, “Michael Scot and the Translators”, *The Literature of Al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindin, Michael Sells), New York, 2000, s. 406.

¹⁵⁴ George Sarton, *Introduction to the History of Science*, c. II, Baltimore, 1931, s. 491.

¹⁵⁵ Sezgin, *Tanınmayan Büyük.*, s. 193.

¹⁵⁶ Sezgin, *Tanınmayan Büyük.*, s. 193.

Assis, Yom Tov, “The Jews of the Maghreb and Sepharad: A Case Study of Inter-Communal Cultural Relations Through the Ages”, *El Presente*, c. II, 2008, s. 11-30.

Aydın, Mahmut, “Yahya”, *TDVİA*, XXXXIII, İstanbul, 2013, s. 232-234.

Baer, Yitzhak, *A History of the Jews in Christian Spain*, c. I, Illinois, 2001.

Barry, Michael, *Homage to Al-Andalus: The Rise and Fall Islamic Spain*, Dublin, 2016.

Ben-Sasson, H. H., “The Flowering of Centralized Leadership and the Rise of Local Leadership”, *A History of the Jewish People*, (ed. H. H. Ben-Sasson), Harvard University Press, Cambridge, 1976, s. 421-438.

el-Beşerî, Said Abdullah Salih, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Asril Hilafe fi el-Endelüs*, Camiatü'l Ümmü'l Kura, Mekke, 1997.

Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı 1-4, 1987, s. 115-155.

Brann, Ross, *Power in the Portrayal*, New Jersey, 2002.

_____, “The Arabized Jews”, *The Literature of Al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindin, Michael Sells), New York, 2000, s. 435-454.

_____, “The Moors?”, *Medieval Encounters*, sayı 15, 2009, s. 307-318.

_____, “Ibn Naghrela Samuel”, *The Islamic Civilization*, (ed. Josef W. Meri), c. I, New York, 2006, s. 361.

Burman, Thomas E., “Michael Scot and the Translators”, *The Literature of Al-Andalus*, (ed. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindin, Michael Sells), New York, 2000, s. 404-411.

Catlos, Brian A., “Mahomet Abenadalill: A Muslim Mercenary in the Service of the Kings of Aragon”, *Jews, Muslims and Christians in and around the Crown of Aragon*, (ed. Harvey H. Hames), Leiden, Boston, 2004, s. 257-302.

Chalmeta, Pedro, “Mozarab”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. VII, New York, Leiden, 1993, s. 246-249.

_____, “Kûmis”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. V, Leiden, 1986, s. 376-378.

Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Ortaçağ'da Yahudiler*, (çev. Ahmet Fethi), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997.

Collins, Roger, *Caliphs and Kings: Spain, 796-1031*, Malden, 2012.

Cutler, Allan, “Dokuzuncu Yüzyıl İspanyol Fedâileri Hareketi ve Batı Hristiyanlarının Müslümanlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetlerinin Kökenleri”, (çev. Levent Öztürk, Fatmatüz Zehra Kamacı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı VII, 2003, s. 85-113.

Dozy, Reinhart, *Spanish Islam*, Londra, 1913.

Ebû Hamîd Muhammed el-Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nubhetü'l-A'câb, çev. Fatih Sabuncu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

English, Edward D., “Rodrigo Diaz de Vivar”, *The Encyclopedia of the Medieval World*, New York, 2005, s. 626.

Epalza, Miguel de, “el-Mustaribun: Akliyye Mesihyye Meheme fi Endelüs el-Muslime”, *el-Hadaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye fi'l-Endelüs*, (ed. Selma el-Hadra el-Ceyyusi), Dirasatü'l-Vahdetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1999, s. 233-265.

Fuente, Marie Jesus, “Christian, Muslims and Jewish Woman in Late Medieval Spain”, *Medieval Encounters*, sayı 15, s. 319-333.

Garaudy, Roger, *Endülüs'te İslam*, (çev. Cemal Aydın), Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

Goitein, Shelomo Dov, *A Mediterranean Society*, c. II, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971.

Golden, Peter, “Al-Sakâliba”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. VIII, Leiden, 1995, s. 872-881.

Harrison, Alwyn, *Andalusî Christianity: The Survival of Indigenous Christian Communities*, Exeter, 2009.

Hitchcock, Richard, *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain*, Hampshire, 2008.

_____, “Al-Sid”, *Encyclopaedia of Islam*, c. IX, Leiden, 1997, s. 533.

- Ibdah, Hazar, Woods, Lawrence, “Learning from al-Andalus”, *Interreligious Insight*, 2004.
- İbn Bessâm, *ez-Zahîre fî Mehasini Ehli'l-Cezire*, Tahkik: İhsan Abbas, c. III, Beyrut, 1997.
- İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâ'ti'l-Enbbâ*, Tahkik: Nizar Rıza, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1965.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, c. III, Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Tahkik: G. S. Colin, Levi Provencal, Beyrut, 2009.
- İbnü'l-Kutiyye, *Tarihu İftitâhi'l-Endelüs*, (Early Islamic Spain, çev. David James), New York, 2009.
- İlhan, Sinan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- İmamüddin, Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1990.
- İsa, Ahmed, *Müslümanların Rönesansa Katkısı*, (çev. Emre Miyasoğlu), Mahya Yayınları, İstanbul, 2012.
- Jirola, Jorge, “Müsta'rib”, *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 123-124.
- Kayslering, Meyer, “Hasdai Abu Yusuf Ibn Shaprüt”, *The Jewish Encyclopedia*, c. VI, New York, Londra, 1905, s. 248-249.
- Kirsch, Johann Peter, “Sylvester II”, *The Catholic Encyclopedia*, c. XIV, New York, 1913, s. 371-372.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi*, c. I, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Lewis, Bernard, *Müslümanların Avrupa'ya Keşfi*, (çev. İhsan Durdu), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.
- MacKay, Angus, *Spain in the Middle Ages*, Hampshire, Londra, 1977.
- Makkari, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratib*, (The History of the Mohammedan Dynasties in Spain, çev. Pascual de Gayangos), c. II, Londra, 2002.
- Mann, Vivian V., Glick, Thomas, Doods, Jerrilynn D., *Convivencia Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*, New York, 1992.
- Menocal, Maria Rosa, *Dünyanın İncisi*, (çev. İhsan Durdu), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Morera, Dario Fernandez, *The Myth of Andalusian Paradise*, Delaware, 2016.
- Müellifi Meçhul, *Primera Cronica General*, Madrid, 1906.
- Nicolle, David, *el-Cid and The Reconquista 1050-1492*, Londra, 1996.
- Osseiran, Sanaa, *Cultural Symbiosis in Al-Andalus*, Beyrut, 2004.
- el-Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsâr: Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Ankara, 2012.
- _____, *Endülüs*, İsam Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, “Gayrimüslimlerin Dini Hayatları Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIII, 1992, s. 203-238.
- _____, “Hristiyan İspanya'da Yahudi Aleyhtarlığı (VI-XIV. Yüzyıllar)”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum)*, Ankara, 2012, s. 239-256.
- _____, “Sid”, *TDVİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 146-147.
- Öztunalı, Olcay, “Toledo Çevirmenler Okulunda Gerçekleştirilen Çalışmaların Kültürlerarası Yeri ve Önemi”, *DTCF Dergisi*, sayı 57-2, s. 1323-1339.
- Perlmann, Moshe, “Hasdây b. Shaprüt”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. III, Leiden, Londra, 1986, s. 259.
- Rada, Rodrigo Jiménez de, *Historia de los Hechos de España*, Alianza Editorial, Madrid, 1989.
- Robinson, Chase F., *The New Cambridge History of Islam*, c. I, Cambridge Histories Online Cambridge University Press, 2011.

- Sanjuan, Alejandro Garcia, “Tolerancia, Convivencia y Coexistencia en al-Andalus, Mito o Realidad?”, *Desperta Ferro*, sayı 7, s. 42-45.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, c. II, Baltimore, 1931.
- Scorpo, Antonella Liuzzo, *Friendship in Medieval Iberia*, Burlington, 2014.
- Scheidlin, Raymond P., “el-Yehud fi İsbanya el-Muslime”, *el-Hadaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye fi'l-Endelüs*, (ed. Selma el-Hadra el-Ceyyusi), c. I, Dirasatü'l-Mektebetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1999, s. 301-316.
- Sezgin, Fuat, *Tanınmayan Büyük Çağ*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
- Simonet, Francisco Javier, *Historia De Los Mozarabes De Espanas*, Madrid, 1897-1903.
- Şanal, Enes, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- _____, *Reconquista Endülüs'te Müslüman Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Taha, Abdulvahid Thanoon, “Religious Tolerance and Respect for the Rights of Minorities in Al-Andalus”, *38. ICANAS/Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, c. I, Ankara, 2008, s. 617-624.
- Taha, Abdulvahid Zennûn, *Dirasat fi Hadarati'l Endelüs ve Tarihihâ*, Beyrut, 2004.
- Taşgılı, Ahmet, “Sakâlibe”, *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 3-4.
- Tieszen, Charles, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Leiden, 2013.
- et-Tikritî, Selim Taha, “Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs'e Heyetler Göndermişlerdi”, (çev. İsmail Cerrahoğlu), *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, sayı 75-76, c. VII, 1968, s. 184-188.
- el-Ubûdî, Câsim, “Kûmis”, *TDVİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, s. 370-371.
- Ulusal, Şemsettin, *İslam Hukukunda Uluslararası Andlaşmalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Ünal, İsmail Hakkı, Yazıcı, Nesimi, Özdemir, Mehmet, *İslam Kültüründe Hoşgörü*, Ankara, 2015.
- Vaughan, Lindsey Marie, *Convivencia: Christians, Jews and Muslims in Medieval Spain*, University of Tennessee Honors Thesis, Knoxville, 2003.
- Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemül-Buldân*, c. III, Darü's-Sadr, Beyrut, 1977.
- Yener, Ebru, “Ortaçağ'ın Aydınlık Yüzü: Endülüs”, *Doğu Batı*, yıl 8, sayı 33, 2005, s. 217-229.
- Yıldız, Şevket, *Kurtuba: VIII-XIII. Yüzyıllar*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Zuccato, Marco, “Gerbert of Aurillac”, *Medieval Science, Technology, and Medicine*, (ed. Thomas Glick, Steven J. Livesey, Faith Wallis), New York, Londra, 2005, s. 192-194.